

**Parakh**

Research Journal Deptt. of Punjabi  
Language & Literature  
Lahore College for Women University Lahore  
(Pakistan)  
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 39-48

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب  
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)  
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر محمد منیر

## بابا فریدی شاعری وچ سوانی دامہاندرا

**Abstract**

Recognizing women rights is an ages-old tendency in Punjabi classical and folk literature. To Sufis, earning the Lord's gratification is the sole purpose of the creation of man. Separation between man and the Lord is the all-time leading topic of Punjabi classical poetry. To attain the goal, Punjabi Sufis shaped many symbols concerning to a woman's life. Foundations of the trend were laid by founding father of Punjabi literature Fareed-Ud-Din Masud of Pakpattan. He gave the philosophical meanings to the existence of woman in society. Baba Fareed described the stages and concerns of a newly-wed girl to paint the theme. In this article, some selected Shaloks of Baba Fareed have been discussed to get the clear standing of the poet regarding the topic.

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا

پنجابی ادب ایسے گلوں و ڈبھاگے جو ایسے وچ منکھی آزادی مدھے، مدھولے تے بیٹھلے میل دے حقاں دی گل جیس بھروس ڈھنگ نال ہوئی اے، اوہدی دوج کسے ہو زبان دے ادب وچ گھٹ ملدی اے۔ کسے وی زبان دے ادب دا کلاسیکی دور اوہدا مڈھلا سرمایہ ہوندا اے۔ نال ای زبان دے ادب دے مڈھلے سبھا متھے جانے نئیں۔ کلاسیکی شاعراں ولوں رکھیاں نیہناں اتے ٹرکے مکروں آون والے شاعر تے لکھاری گل نوں آگے ودھاوندے نئیں۔ مڈھ قدیم توں امی منکھی حقاں دی بحث جگت ادب دا حصہ بن دی آئی اے۔ ادب اج تائیں ایسے بحث نوں آگے ودھا رہیا اے۔ پنجابی ادب وچ ایہہ موضوع پنجابی دے پہلے باقاعدہ شاعر بابا فرید گنج شکر ہوراں دی شاعری وچ بھروس ڈھنگ لکھدا اے۔ آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی ادب نوں ایہہ جگت وچا رگڑھتی وچ ملایا۔ کلاسیکی دور دے پنجابی صوفی شاعراں ایسے نوں اپنایا تے آگے ودھایا۔ پروفیسر کشن سنگھ موجب:

”پنجابی سلیکھ وچ سبھ نالوں پہلاں آزادی دے پیترے دی نیہنہ قرآن شریف توں پرینالین والی صوفی لہر نے رکھی۔ ایہہ نیہنہ اسلامی ریت وچ رکھی گئی۔ ایسے ریت وچ اوہ بالغ وی ہو گئی۔ ایسے دا مطلب ایہہ نہیں کہ مکروں آئے پنجاب دے سارے صوفی فرید وانگوں ای پہنچے ہوئے سن پر ایسے دا ایہہ مطلب ضرور اے کہ فیوڈل دے ہیتی ہوئے اسلام دے برخلاف، قرآن تے اسلام دا مطلب بندے دی آزادی ولوں کڈھن والے پنجاب وچ موجود سن۔ اوہناں نے پنجاب دی دھرتی اُتے بندے دی آزادی لئی جنگ دا پڑ بنھیا۔ اسلام دے دائرے وچ، قابض نظام دے نظریے باز قاضی نوں زندگی دی ساری جُہ وچ گھوڑا نہیں پھیرن دتا۔“ (1)

دنیا وچ پہلاں مادر سری نظام پرچلت سی۔ زرعی نظام آون نال انسان شکار دی مجبوری توں نکلیا تے واہی بیجی نال حیاتی دا گٹر گڑن لگا۔ جنگلاں وچ شکار دی بھال وچ بھون دی تھاں انسان نے دریاواں دے کنڈھیاں تے وستیاں وسائیاں جیہیں نال روز دیہاڑی کم کار داک نقشہ بدل گیا۔ شکار دے دور توں بعد جدوں دنیا وچ پدر سری نظام پکیرا ہویا تاں سوانیاں دیاں محرمیاں تے اوہناں نال واپرن والے دھروادب داسد یوی موضوع بن گئے۔ پدری نظام رائج ہوون توں پہلاں سوانی ٹہر دی موہرن سی۔ علی عباس جلاپوری ہوراں دے بقول:

”قدیم مادری نظام معاشرہ میں عورت قبیلہ کا محور سمجھی جاتی تھی۔ بچے باپ کے نام سے نہیں ماں کے نام سے پہچانے جاتے تھے اور ماں ہی کے وارث ہوتے تھے۔ عمل تولید میں عورت ہی کو کلیدی اہمیت دی جاتی تھی۔ مرد کو عورت سے جنسی تمتع کرنے کا کوئی حق حاصل نہیں تھا اور وہ عورت کی خدمت کر کے ہی اس سے فیض یاب ہو سکتا تھا۔“ (2)

پدری نظام آون نال جدوں زنانی محکوم ہوئی نال ای اوہا درجہ گھٹیا تے اوہ ماڑیاں وچ گئی۔ زنانی جیہڑی ٹبردی موہرن سی، ”پیردی جُتی“ بن گئی۔ اوہدی ہوندنوں اہوند وچ بدن کچھے خورے اوہ مرد پردھان سوچ سی، جیس اک لمبا چرسوانی دی حاکمی سہی۔ ویسی حالات سوانی دے ورودھ ہوئے تاں ادب تے ادیب دی ذمے داری ہو رودھ گئی، کیوں جے اوہ دھولے طبقیاں دا نمائندہ ہوندا اے۔ برصغیر وچ مذہبی، سماجی تے ریتل رنگارنگی پاروں مڈھ قدیم توں ای گل بات دی ڈھیر گھلھ رہی اے۔ ایہتھوں دے واسیاں وچ بہوں کچھی سچ (Plural truth claim) نوں سمجھن تے منن داسُہا تاریخی سچائی اے۔ بدلے ویسی حالات دی گل پنجابی ادب وچ انج اگے ودھی کہ صوفیاں نے اپنے آپ نوں مظلوم تے محکوم سوانی دی تھاں رکھ کے گل چھوہی۔ پنجاب دے صوفی بہت پڑھے، گڑھے تے دھرتی نال جُوے لوک سن۔ سوانی لہجے وچ گل کرنا یاں سوانیاں نال سمبندھت وچاراں تے کارجاں نوں علامتی روپ وچ ہر گل لئی ورتنا اوہناں دا سچیت آہری۔ ایس سبھا دی عینہ بابا فرید ہوراں کول ای دھریندی دسدی اے۔ اگلے جہان دی تیاری، بندے نوں سدھے راہ تے رکھن تے اوہدی ہوند دا مقصد سمجھاو لئی بابا فرید جی ولوں ورتیجے استعارے، رمزیاں تے علامتاں سوانی واد نال لدیاں پیاں نیں۔ سوانی دا کچھ پورن دا جو سبھا بابا جی دی شاعری وچ دسد اجدے کچھے نفسیاتی کارن بالپنے وچ پیودی چھاں توں وانجے جاون کر کے ماں ماں دی نیڑتاوی ہو سکدی اے۔ پیو دے چلانے مگروں تربیت دی ساری ذمے داری ماں نے نبھائی۔ قاضی جاوید ہوراں ایس گل نوں انج بیان کیتا اے:

”پنجاب وچ چشتیہ روایت دا نمایاں اظہار بابا فرید الدین مسعود گنج شکر دی صورت وچ ہو یا، جو 1175ء وچ ملتان دے کول کوٹھیوال دے قصبے وچ پیدا ہوئے سن۔ کوٹھیوال وچ اوہناں دے والد بابا جمال الدین سلیمان، شہاب الدین غوری دے زمانے وچ قصبے دے قاضی مقرر ہوئے سن۔ عین جوانی وچ

اوہناں دا انتقال ہو گیا۔ ایس لئی بابا فرید دی تربیت اوہناں دی والدہ قریشم خاتون ہوراں کیتی۔ اتھے ایہہ گل کرن جوگی اے کہ بہتے چشتی بزرگاں دی تربیت وچ اوہناں دیاں ماواں نے اہم کردار ادا کیتا۔ چشتی انداز دی شخصیت دے بناون وچ ایہہ اک اچھا پکھ اے، کیوں جے محبت، انسان دوستی، اعتدال پسندی، موسیقی تے دو جے فنون لطیفہ نال لگاؤ چشتی بزرگاں دے اکٹروں گن نیں، جیہڑے سوانیاں دی پرورش دا سٹان نیں۔“ (3)

آکھیا جاسکدا اے کہ سوانی لہجے وچ گل کرن یا سوانیاں سبندھی جذبے تے سوچ نوں بیان وچ بابا فرید ہوراں نوں ماں دی تربیت نے بہت بھرواں کردار ادا کیتا۔ بابا فرید دے کجھ چوہوں شلوکاں ول اک تراویں جہات انج دس دی اے۔

جت دہاڑے دھن وری، ساہے لئے لکھاء  
ملک جو کنیں سُنیدا، مونہہ دکھالے آء (4)

ایس شلوک وچ بابا جی نے لوکاں نوں موت یاں موت توں بعد والی حیات یعنی اگلے جہان لئی تیار کرن دی کوشش کیتی اے۔ موت ورگے ڈراوے موضوع دے بیان یاں وضاحت لئی اوہناں ولوں لفظی دی چون اک سوانی دے دواہک سا نگیاں دے بیان نال لدی پئی اے۔ محمد آصف خاں ہوراں موجب:

”دھن دے معنی سوانی تے وری دے معنی ویاہی گئی تے سانگے دے معنی ویاہ دی تاریخ اے۔“ (5)

سوال ایہہ اُٹھدا اے کہ کیہ موت صرف سوانی نوں آونی اے؟ مرداں نے موت دا مونہہ نہیں ویکھنا؟ ایہہ سوکھاتے سدھا جواب یاں وضاحت ایہہ اے کہ موت دا خوف یاں موت دی حقیقت تاں مرد زانی دوہاں لئی برابر اے پر بابا فرید زانی ولوں ہو کے بولے نیں تے انج ایہہ سنبھا دتا اے کہ میں ماڑے تے پینے دے نال آں۔ میں اوہدے ڈرتے خوف دی چتر کاری کراں گا جیہدی کوئی آواز نہیں۔ بابا فرید نے اجیہیا مہاڑنھیا جیہڑا پنجابی ادب وچ سد یوی پردھان وچار بن گیا۔ بابا فرید توں مگر لی لگ بھگ اٹھ سو ورھیاں دی کلاسیکی پنجابی شعری ریت وچ شاعر ایس وچار دی پالنا کر دے دکھالی دیندے نیں۔ بابا فرید ہوراں اک جی دی حیاتی دے پڑا بیان کرن لئی سوانی دی حیاتی نوں ہی معیار بنایا۔ لکھدے نیں:

چند ووہٹی مرن ور، لے جاسی پرنا  
آپن ہتھیں جوں کے، کیں گل لگے دھاء (6)

اوہناں موجب موت اٹل سچائی اے جیہڑی اک متھے دن تے واپرنی ہی واپرنی اے پرائڈے اوکھے تے دکھ  
دایک موضوع نوں بیان کرن لئی لفظالی تے رمزاں دی نفاست سوانی دی حیاتی دے سبھ توں وڈے تے اہم پڑا یعنی ویاہ  
نوں اولھابنا کے بولے۔ رب تے جی دے سانگے نوں بیان لئی وی بابا جی نے اک مرد تے سوانی دے آپسی جذبیان نوں  
گل بات وچ لیا کے گل کہیتی اے۔ بابا جی دے شعر باہلا کر کے اپنے آپ نوں خطاب توں شروع ہوندے نیں تے انج گل ہو  
ڈونکھی ہو جاندی اے۔ خطاب اپنے آپ نوں کرنا تے متاں یاں گلاں اوہ جیہڑیاں سچے طور تے اک جوان تے ویاہون  
جوگ گڑی لئی مخصوص سمجھیاں جاندیاں نیں۔ ازل توں ای رب تے جی وچکار سانگہ دنیا دے ہر ادب دا موضوع رہیا اے۔  
ایس سانگے نوں من کچھواں تے رنگا رنگ بنا کے بیان وچ پنجابی صوفی شاعراں ورگا کمال کسے نوں گھٹ ای نصیب ہو یا  
اے۔ شلوک وچ بابا جی دا بندے نوں اپنے روز دیہاڑی دے رتھو یاں وچ سچیت رہن لئی درتیا رنگ نمایاں اے۔ لکھدے  
نیں:

فریدا جے جاناں تل تھورڑے، سنبھل بک بھری  
جے جاناں شوہ نڈھڑا، تھوڑا مان کری (7)

بالے شلوکاں دا نگ فرید اپنے آپ نوں ای مخاطب نیں پراک سوانی داروپ وٹا کے۔ شلوک دی پرچلت تشریح  
یاں وضاحت بہت سدھی سادی اے کہ حیاتی دے دینہہ گئے متھے نیں جیہناں نوں اجائیں نہیں کرنا چاہیدا سگوں سنبھل  
کے دھیان نال گزارنا چاہیدا اے، دو جے مصرعے وچ ورتیے جیساں شوہ تے نڈھڑے دیاں اصطلاحواں گوہ گوجریاں  
نیں۔ انسان نوں دنیا اُتے گھلن دا ربی مقصد صوفیاں لاگے رب دی پچھان اے۔ بابا فرید نے آپ نوں اک بالڑی بنا  
کے شوہ یعنی رب دی پچھان ول کہ جے شوہ نڈھڑا اے تاں سچیت رہن دی لوڑ اے۔ سماج سدھارتے آپ سدھار دے  
آفاقی سنہیے نوں اک دوا ہک سانگے نال جوڑ کے بہت سوہنا رنگ بھریا اے۔ پہلاں جیون دی تھوڑ چری تے ساہواں دی  
بے وساہی ول ’تل تھورڑے‘ آکھ کے اشارہ کیتا۔ نال دی نال جیس کاں ایہہ تل جوڑے جارہے نیں۔ اوہدے سبھاہ دا چیتا  
کرایا اے کہ اوہ نڈھڑا یعنی بے پرواہ اے۔ اک ہو شلوک وچ لکھدے نیں:

ایہہ پرم پیالہ کھسم کا، جیں بھاوے تیں دے (8)

موضوع رب تے جی وچکار سا نگا ای اے پر رب دی ذات لئی شبد اں دی چون دھیان جوگ اے۔ سردار محمد خاں  
تے تنویر بخاری ہوراں لفظ کھسم دے معنی بیان کیتے نیں:

”کھسم (ند)۔ 1۔ گھر والا۔ مالک۔ پتی = گھرو۔ 2۔ پریشور = سائیں۔ 3۔

حمایتی۔ سرپرست“ (9)

”کھسم: (ند) (1) مالک (2) کھسم، خاوند، شوہر، پتی“ (10)

بابا فرید نے ازلی سچائی دی تائید کیتی اے کہ رب دے حکموں باہر پتروں نہیں بل سکدا پر گل کرن لئی لفظاں تے  
استعاریاں دی چون اک سوانی دوالے ہی گھمدی اے۔ سردار محمد خاں ہوراں ولوں دے گئے معنیاں وچوں کھسم دا مطلب  
پریشور یعنی رب وی اے۔ ایس لفظ دے معنی کھلن نال گل ہوروی نتر گئی کہ بابا جی دا اشارہ کدھر اے۔ ایہہ سدھاسادہ تے  
پرچلت پنجابی شبد بہت زیادہ معنوی اہمیت رکھدا اے۔ شریف کنجاہی ہوریں بابا جی ولوں ورتے ایس شبد دی وضاحت انج  
کردے نیں:

”رب توں علاوہ پروردگار نوں سائیں وی آکھیا اے تے، صاحب وی آکھیا  
اے۔ کھسم تے کنت (کونت) یعنی خاوند وی آکھیا اے تے ستویں صدی  
ہجری والے اوس پنجاب وچ جیس وچ ملتانی تے پاک پتی ونڈ وچ باوا ہوراں دا  
ڈیرہ رہیا اے، ایہہ لفظ اپنی اک پچھان رکھدے سن تے ایسے کر کے ورتے گئے  
جے لوکاں نوں نکتہ جان وچ دشواری نہ ہووے۔ اوہ دورانج دے جنے جنانی دی  
برابری دے نعرے والا دور نہیں سی، مرد دی بالادستی والا دور سی“ (11)

پریم دی دولت ہر جی دا نصیب نہیں ہوندی۔ ایہہ مالک یاں رب دی چون اے جیس نوں ایس جوگ سمجھے عطا  
کرے۔ صوفیاں موجب پریم نوں ای کائنات دی اُتج دا کارن منیا جاندا اے۔ بابا فرید توں ٹرن والی ایہہ وچا روہارا پنجابی  
کلاسیکی شعر ریت دے لگ بھگ چھیکوئی پڑا دے شاعر میاں محمد بخش ہوراں کول انج وکھالی دیندی اے:

جیہناں عشق خرید نہ کیتا، ایویں آ جگتے

عشتے باجھ محمد بخش، کیا آم کیا گئے (12)

جی دی اُتج دا کارن رب دی رضا لوڑنا اے۔ حیاتی دے تھوڑ چراہوون دی گل نوں وی فرید نے عشق مجازی

دے سانگیاں نال جوڑ کے کیتا پرگل عشق حقیقی تے آکے ہی مکائی۔ قبر بندے نوں سد کھنچ مار دی اے۔ لکھدے نیں:

فریدا ننڈھی کنت نہ راویو، وڈی تھی موویس

دھن کوکیندی گور میں، تیں شوہ نہ ملیس (13)

قبر موجب اوہ دہائیاں دیندی رہی کہ شوہ رجھاون دا ویلا نڈھڑی یعنی نکلی عمر اے پر انسان نے نہ سُنیا۔ اتھے قبر دا سدا وی سارے انساناں نوں اے پر شلوک وچ خطاب صرف اک سوانی نوں اے یعنی سوانی نوں جی دا نمائندہ منیا گیا اے۔ باقی دی ساری گل تاں اوہی اے جیہڑی بابا فرید دی تے ہور صوفی شاعراں دی شاعری وچ عام لہجہ دی اے۔ آکھدے نیں:

فریدا پاڑ پٹولا دھج کری، کمبلڑی پہریو

جیہنیں ویسیں شوہ ملے، سے ای ویس کریو (14)

اکھراں دی ساری کھیڈا لیس وچا ردوالے ہی اساری گئی اے کہ سوہنایاں ریشمی باناوی کسے کم دا نہیں جییں نال شوہ نہ رجھایا جاسکے کیوں جے ایہہ کسے نہ کسے طرح اپنی ہوند دا دکھالا اے تے پریم دی تاں نینہہ ای اپنا آپ مکاون اے۔ ریشمی بانا پاڑ کے لیراں کرتا جے شوہ موہرے تیری ہوند نظر آوے۔ اپنی ہوند مٹا کے ہی منزل مل سکدی اے۔ اوشو (گورور جنیش) ہوراں بابا فرید دے شلوکاں دی ویاکھیا کیتی تے بابا فرید دے پریم دے نظریے نوں اوہناں بہت ودھیا ڈھنگ نال کھول کے بیانیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”جس پیار دی فرید گل کر رہے نیں، اوہ اجیہا پیار اے جتھے تسیں دو جے نوں

اپنی مالکی دے دیندے او، جتھے تسیں آپنی مرضی نال دو جے دے ناویں لگ

جاندے او، جتھے تسیں کہندے او، تیری مرضی میری مرضی۔ گھول دا تاں کوئی

سوال نہیں۔ بے شک اجیہا پیار دو جیاں دے وچکار نہیں ہوسکدا۔ اجیہا پیار دو

اکو جیہی حالت وچ (آہمو سامنے) کھلو تیاں سوچاں دے وچکار نہیں ہوسکدا۔

اجیہے پیار دی نکلی موٹی جھلک خبرے مرشد کول ملے، پوری جھلک تاں رب کول

ای لہسی۔“ (15)

ایسے وچا رنال رلداملدا وچا راک ہو رشلوک وچ دکھالی دیندا اے۔ بابا جی فرماندے نیں:

ڈھونڈیندے سہاگ گوں، تو تن کائی کور

جیہناں ناؤں سہاگنی، تیہاں جھاک نہ جھور (16)

اک گڑی نوں آکھیا اے کہ سہاگ اڈیکدیے تیرے وچ کوئی اُون، کوئی گھاٹ اے جو تیری اڈیک نہیں مَکدی۔  
 سہاگن تاں اوہ ہے جیہنوں کوئی جھاک، کوئی ترسیواں نہیں۔ ایس وچارنوں ویسی سہایتا وی حاصل اے۔ پنجابی دا اکھان  
 ”نھاتی دھوتی رہ گئی، نک تے مکھی بہہ گئی۔“ جہدا مطلب کسے کم دا عین پورنتا دے لاگے جا کے اپورن رہ جانا اے۔ بابا فرید  
 نے پنجابی ادب وچ ریت دی گڑھتی نوں پردھان کیتا تے آون والے شاعراں کان سوکھ پیدا کیتی۔ جگت ادب دے مطالعے  
 توں ثابت ہوندا اے کہ جیہڑی زبان دے ادب وچ لوک سیانف تے دھرت ماتانال جُوت دے تہ ہون، اوہ ہی سچے  
 طور تے ادب دے جگت دکھالے وچ کھلوسکدا اے۔ بابا فرید نے جی تے رب وچکار مکالمے ورگے اُتم موضوع نوں سچی  
 دیسی رنگن دتی۔

بندے نے اپنے آپ نوں ایس جوگ بناونا اے کہ اوہ مالک نوں پسند آجاوے۔ جیس طرح سہاگن دے گُن  
 اوہدے سہاگ نوں اک سچ ویاہی ول پریرت کردے نیں، انج ہی بندے دیاں کرنیاں اوہدے عملاں دا ملل پا کے اوہنے  
 کسے بنے کنڈھے لاوندیاں نیں۔ سوانی دا ایہہ ترسیواں، ایہہ دکھ جدوں اکھراں دا بانا پاپا کے سامنے آوند اے تاں شاعری دی  
 کایا ای پلٹ دیندا اے، بھاریں اوہ لوک شاعری ہووے یا صوفی شاعری۔ اک گُن نال ای پنجابی شاعری جگت ادب وچ  
 کلاسیک دیاں ونوون کیفیتاں اُتے پوری اُتردی اے۔ پنجابی صوفیاں موجب بندہ دنیا اتے آیا ہی رب نال مُلاپ دے  
 آہر کرن لئی سی۔ ایہی جی دی سچھلتا اے کہ اوہ کئے سچ نال اپنا پیٹنڈا نیڑ دا لیندا اے یعنی رب دی رضائوں پالیندا اے۔ ایس  
 پکھوں علی عباس جلاپوری ہوراں دے وچار بہت نتاریں نیں۔ لکھدے نیں:

”عالمی شاعری دے مطالعے توں ایہہ گل اُگھڑ کے سامنے آوندی اے کہ دنیا  
 جہان دیاں قوماں دی اُچی شاعری وراگ تے تانگھ دی شاعری ہے جس وچ  
 شاعراں نے اپنے بچن دی جدائی دے دکھ تے ملن دے شوق دے گاؤں  
 گائے ہن۔ کسے نے سچ ہی کہیا سی کہ ساڈے سبھ توں مٹھے تے ریلے گیت اوہ  
 ہن جیہڑے سبھ توں دکھ بھرے ہن۔ بچناں دی سک تے پرہانے شاعری وچ  
 سواد تے سچ پیدا کیتی ہے۔“ (17)

ایہناں شلوکاں دے کلاوے وچ دنیا جہان دے فلسفیانہ موضوع آجاندا نیں پر گل دا بچا صرف ایہہ ہے کہ بابا



فرید ہوراں ایہناں موضوعاں دے بیان لئی سوانی تے اوس دی حیاتی نال سمبندھت جذبیاں تے سانگیاں نوں اہمیت دتی۔ ایہہ سنہیا دتا کہ ایہہ اک مضبوط تے ڈونگھا استعارہ اے جیہیں راہیں کائنات دی اُتچ دا مقصد کھوجیا جاسکدا اے۔ بابا فرید سے دا پنجاب مشیناں تے صنعتی ترقی توں بہت دور اک سچل واہی وان وسیب سی جیہیں وچ سوانی دی سماجی حیثیت نوں مضبوط فلسفیانہ مقام دینا اوہناں دا سچیت آہری۔

### حوالے

- 1- کشن سنگھ، آزاد عورت، لاہور: سچیت، 2005ء، ص 127۔
- 2- علی عباس جلالپوری، رسوم اقوام، لاہور: تخلیقات، 2010ء، ص 27۔
- 3- جاوید، قاضی، پنجاب دی صوفیانہ روایت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1993ء، ص 22۔
- 4- فرید، بابا، آکھیا بابا فرید نے، (مرتب) محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 141۔
- 5- محمد آصف خاں، ص 141۔
- 6- اوہی، ص 143۔
- 7- اوہی، ص 147۔
- 8- اوہی، ص 156۔
- 9- سردار محمد خاں، پنجابی اردو ڈکشنری، جلد اول، لاہور: سچل سٹوڈیوز، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 1476۔
- 10- تنویر بخاری، پنجابی اردو لغت، لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2000ء، ص 1236۔
- 11- شریف کنجاہی، ”شیخ فرید دی شاعری بارے کچھ گلاں“، سانجھ وچار، (مرتب) سعید بھٹا، لاہور: اے۔ ایچ۔ پبلشرز، 1997ء، ص 395۔
- 12- محمد بخش، میاں، سیف الملوک، (مرتب) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 35۔
- 13- محمد آصف خاں، ص 199۔
- 14- اوہی، ص 252۔
- 15- اوشو، بولے شیخ فرید پیارے اللہ لگے، لاہور: سچیت، 2003ء، ص 15۔

- 16- محمد آصف خاں، ص 263
- 17- علی عباس جلالپوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2010ء، ص 207